

UDK:182.2

Elyor ULUG'MURODOV,
Samarqand davlat chet tillar instituti falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: eulugmurodov@mail.ru

JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti F.Eshnazarova taqrizi asosida

ISLOM TA'LIMOTIDA AQL, ILM, AMAL SIFATLARI DETERMINATSIYASI

Аннотация

Mazkur maqolada islom ta'limotida aql va ilmga berilgan tavsiflar va ularning mohiyati, borliqni aql yordamida anglashninga hamiyati ilmiy-falsafiy tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada islom falsafasining manbai bo'lgan Qur'oni karim va hadislardagi ratsional bilishga oid masalalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Din, islom, teologiya, borliq, ratsional, bilish, mantiq, ong, aql, tafakkur, ilm va amal.

ДЕТЕРМИНАЦИЯ В ИНТЕЛЛЕКТА, НАУКИ И ПРАКТИКИ В ИСЛАМСКОЙ ДОКТРИНЕ

Аннотация

В данной статье научно и философски анализируются описания интеллекта и науки в исламском учении и их сущность, важность понимания существования с помощью интеллекта. Также в статье рассматриваются вопросы, связанные с рациональным знанием в Священном Коране и хадисах, которые являются источником исламской философии.

Ключевые слова: Религия, ислам, теология, бытие, рациональное, знание, логика, разум, интеллект, мышление, наука и практика.

DETERMINATION OF QUALITIES OF INTELLECT, SCIENCE, AND PRACTICE IN ISLAMIC DOCTRINE

Annotation

This article scientifically and philosophically analyzes the descriptions of intelligence and science in Islamic teachings and their essence, the importance of understanding existence with the help of intelligence. The article also discusses issues related to rational knowledge in the Holy Quran and Hadith, which are the source of Islamic philosophy.

Key words: Religion, Islam, theology, being, rational, knowledge, logic, reason, intelligence, thinking, science and practice.

Kirish. Islom teologiyasi o'zining mustahkam epistemologik asosi orqaliri vojanib borgan. Ya'ni o'z davrida islom teologik mafkurasi asosida shakllangan epistema bilish faoliyati uchun barqarorlikni ta'minlab bergan. Ishonch orqali islom falsafasi yanada mustahkamlanib, teologik va gnoseologik faoliyatda hamjihatlik va birdamlikni yaratgan bo'lsa, aql orqali ularning mohiyati yanada aniq va tushunarli bo'lib borgan.

Islom teologiyasining epistemologik mohiyatining ishonch asosidagi ilmiy, aqliy va tafakkuriy plyuralizmi o'zaro bahs-munozaralar muhitida ekanligini ko'rish mumkin. Islom ilohiyotida inson aqli va tafakkuri juda qadrlangan va uning imkoniyatlari, Allohni anglashdagi roli yuqori baholangan. Shu bois ham islom falsafasi, islom madaniyati o'zining yuksak rivojlanishga cho'qqisiga chiqq olgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Diniy e'tiqodning tarixiy ratsional fenomen tariqasida tadqiq qilinishi kishilik jamiyati rivojining barcha davrlarida kechgan ijtimoiy-madaniy jarayonlarni diniy ramzlar orqali ochib berishga asos bo'ldi. Xususan, islom dini ta'limotining ratsionali jtimoiy hodisa sifatidagi xususiyatlari ham shunday mazmunga egadir. Bunday holatda islom dinidagi arkonlari bilan nafaqat yakka xudolikni targ'ib etadi, balki unga e'tiqod qiladigan kishilarning turmush tarzi va mentalitetini tashkil etishga faol ta'sir ko'rsatuvchi katta salohiyatiga ega ekanligini namoyon etadi.

Islom ta'limotida aql tavsifi ya'ni ratsionalizmni o'rta asrlarda Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, G'azzoliy keyinchalik Iso Abdulloh Ali, Solih Ahmad ash-Shomi, Abdulloh Muhammad al-Fallohiy, Mustafo Abusvay, Mesut Okumush hamda Simone Dario Nardella, Abdulla Kartal, Abdulla Akgul kabi Sharq olimlarining tadqiqotlarida katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda M. Boltayev, G. Navro'zova, H. Salomova, M. Qodirov, R. Shodiyev, S. Karimov, N. Safarova, G. Yunusova, F. Muzaffarov ilmiy tadqiqot ishlarida islom ratsionalizmi, uning falsafiy xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Islom ta'limotlari ham dunyo ishlarini shu aql yo'rig'i va tadbiriga binoan boshqarishga yo'l

ko'rsatadi, maqsad va qiziqishlari har xil bo'lishiga qaramay, qilinadigan ishlarni ikki qismga ajratadi. Birinchisi, aqlga binoan qilish vojib bo'lgan qismni shariat quvvatlaydi. Ikkinchisi, aqlga binoan qilish joizb o'lgan qismishari at tasdiqlaydi. Aql ana shu ikki qismga ustun va tayanch vazifasini bajaradi. Zero, mutaallim, ya'ni ilm o'rganuvchi avval o'z nafsinu razil axloqlar va jirkanch sifatlardan poklamog'I lozim, zotan ilm qalbning ibodatidir" [1]. Mazkur din asoslarining oddiyliyi va ziddiyatli bo'lmaganligi, unda murakkab metafizik konstruksiyalarning mavjud emasligi, dunyo va jamiyatning to'liq hamda tushunarli manzarasini bera olishga qodirligi – bularning barchasi yangi kishilarni islomga ommaviy tarzda qiziqishiga xizmat qilmoqda.

Islom faqat ibodat va rasm-rusumlar yig'indisidan tashkil topgan din emas, balki u o'zining ratsionallikka asoslangan tartib-me'yorlari bilan kishilar hayotini muvofiqlashtirib turuvchi ijtimoiy-tarbiyaviy tizimhamdir. Unga e'tiqod qiladigan, fuqarolar aholining ko'pchiligini tashkil qiladigan, ayrim jamiyatlarda ushbu tizim rasmiy, boshqalarida esa, ayniqsa, sekulyarlashganlarida esa norasmiy ma'no kasb etadi. Shuning uchun o'zini musulmonlikka mansub hisoblaydigan kishilar kundalik va ijtimoiy hayotlarida islom dini ahkamlari hamda ko'rsatmalariga amal qilishga harakat qilishlarida ularning mazmuni oqilonalik asosida namoyon bo'lishiga qat'iy ishonadilar. Zero, har qanday sharoitlarda ham mazkur tizimning yadrosini islom ratsionalizmi tamoyili tashkil etadi.

Islom ratsionalizmi – bu islom diniga e'tiqod qiluvchilarning turmush va tafakkur tarzi (mentalitet)ni shakllantirish hamda ularni vojlantirishga yo'naltirilgan islomiy bilimlar, qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, ijtimoiy tartib-qoidalar, intizom, shuningdek, insonparvarlik va bag'rikenglik kabi gumanistik g'oyalarini o'zida ifodalovchi sotsiologik kategoriyadir. Mazkur ta'rifga tayanib, shunday xulosaga kelishimiz mumkin, islom ratsionalizmi bevosita milliy mentalitetning muhim elementi bo'lib gavdalanadi. Bu esa avvalambor ilmga tayanadigan hodisadir. Zero, aynan ilm islom dinining mazmunini tashkil etadi va islom sivilizatsiyasi taraqqiyotining poydevori bo'lib xizmat qiladi. Aql va uning sifati

to'g'risida teologlar turlicha fikrda bo'lishgan. Bir toifateologlar fikricha, aql latif javhar, u tufayli xabar va ma'lumotlar ajratib olinadi. Bu fikr tarafdorlari aqlning asl joyi qayerda bo'lishi to'g'risida ixtilof qilishgan. Bir toifa aqlning joyi miya, uni his etish o'rni desa, boshqa bir toifa aqlning joyini qalb deydi va uni hayotning manbai va sezgilar asosidir, deb ta'riflashgan.

Islom ilohiyotshunosi Abul Hasan Movardiy o'zining "Dunyo va din odobi" kitobida keltirishicha, "aqlni latif javhardir, degan fikrni jihatdan to'g'ri emas: birinchidan, javharlar bir-biriga o'xshash bo'lib, biri taqozo etganini boshqa biri taqozo etsa, oqil kishi o'zi tirik bo'la turib aqlning mavjud bo'lishidan behojat bo'lardi. Ikkinchidan, javharning o'z-o'zicha mavjud bo'lishi to'g'ridir. Agar aql javhar bo'lsa, uning aqlsiz kishida bo'lishini inkor etib bo'lmasdi. Xuddi aqlsiz jism bo'lishi joiz bo'lganidek. Mana shu ikki sabab tufayli aqlni javhar deyish to'g'ri emas" [2]. Demak, mutafakkir aqlning shakllanishi va rivojlanishini alohida ta'kidlab, o'z-o'zicha mavjud bo'lmasligiga urg'u beradi.

Dinning asosiy vazifasi – inson hayoti, tabiat va jamiyat borlig'ining mazmunini aniqlashdir. U insoniyat to'plagan tajribaga tayanib, inson hayotining muhim ko'rinishlari, chunonchi: oila va turmushdagi xulq-atvor, axloqiy qoidalar, mehnat, tabiat, jamiyat va davlatga munosabatni tartibga soladi. Din universumning pirovard mazmunlari haqidagi o'z tasavvurini asoslab, dunyo va insoniyatning birligini tushunishga ko'maklashadi. U inson va uning hayotini o'zgartirishga qodir bo'lgan haqiqatlar tizimlaridan iborat.

Diniy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular kollektiv tajribasini ifodalaydi va shu bois nafaqat har bir dindor odam, balki dinga sig'inmaydiganlar uchun ham qadrli. Diniy bilim insoniyat to'plagan tajribaga tayanib, inson hayotining muhim ko'rinishlari, chunonchi: oila va turmushdagi xulq-atvor, axloqiy qoidalar, mehnat, tabiat, jamiyat va davlatga munosabatni tartibga soladi. Dinning asosiy vazifasi – inson hayoti, tabiat va jamiyat borlig'ining mazmunini aniqlashdan iborat. Din universumning pirovard mazmunlari haqidagi o'z tasavvurini asoslab, dunyo va insoniyatning birligini tushunishga ko'maklashadi. U inson hayotini o'zgartirishga qodir bo'lgan haqiqatlar tizimidan iborat. Diniy ta'limotlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular jamoa tajribasini ifodalaydi va shu bois nafaqat har bir dindor odam, balki dinga sig'inmaydiganlar uchun ham qadrli.

Tahlil va natijalar. Ratsional bilish ham Qur'oni karim oyatlarida muhim o'rin egallaydi. Qur'oni karimga ko'ra insonni inson qilgan, uning har qanday harakatlariga ma'no bergan bu aqlidir. Din ham aynan aqlilar uchundir, ya'ni, butun islom olimlari aqlni, insonni dinning amr va qaytariqlari ila mas'uliyatli bo'lishining asosiy sharti deb ifodalaganlar. Aqli yo'qqa esa hech qanday mas'uliyat yuklanmaganligi ham shu fikr davomidir. Masalan: namoz, ro'za, zakot, haj kabi ibodatlarni amalga oshirishning asosiy sharti aqlibolig' bo'lishdir, ya'ni jinni bo'lmaslik. Islom olimlari, imondan keyingi eng buyuk ne'mat bo'lgan aqlga, dunyo va oxirat xursandchiligiga yetkazuvchi bir vasila sifatida katta qiymat va ahamiyat berganlar.

Aql Alloh taolo tomonidan insonga berilgan ne'matlarning eng ulug'idir. Qur'onda aql so'zi 49 joyda va har doim fe'l shaklida uchraganligi asosan aql yuritishning, ya'ni aqlni ishlatib to'g'ri fikrlashga ahamiyat berilganligidan dalolat beradi. Qur'onga ko'ra aql «bilim olishga yaragan bir kuch» va «bu kuch bilan qo'lga kiritilgan ilm» deb ta'rif beriladi. Qur'onda aql: o'ylamoq, ibrat olmoq, hidoyatga yetmoq, jaholatdan qutulish, koinotdagi va o'z ichidagi haqiqatlarni tushunmoqlik

ma'nolarida keladi. Shuningdek, Alloh taolo Qur'oni karimning bir qancha oyatlarini orqali insonlarga bu dunyodagi borliq, moddiy narsalarga qarab aqlan ulug' Parvardigorning borligini tan olishlarini, uning mavjudligi va yaratuvchilik hikmatiga ilm va tafakkur orqaligina yetish mumkinligini eslatib o'tadi [3].

G'azzoliy aql haqida shunday yozadi: «...Odam vujudida aqlni paydo qilibdurki, aning hoh ishi farishtalar ishini qilmoq. Bas, odam o'zini yaratgan Alloh azza va jallani shu aql-idrok bilan tanur. Alloh taoloning ajoyib va g'aroyib yaratish va qudratlarini tafakkur bilan mushohada qilib, aql nuri bilan o'zini g'azablikidan xalos qilur. Odamning haqiqati ul nimarsadurki, kamoli va sharofatining birla bordir, ya'ni aql bilandir» [4].

Alloh taolo Qur'oni karimning juda ko'p oyatlarida insondan aql bilan ish tutishni talab qiladi. Masalan: «...Sizlarning orangizda (balog'at yoki keksalik yoshidan) ilgari vafot topadigan kishilar ham bo'lur. (U) Sizlarni belgilangan ajalga yetishingizga (qo'yib berur). Shoyadki, aql yurgizsangizlar!» [5].

Islom faylasuflariga ko'ra, insonning idrok etish quvvati his-tuyg'udan boshlanib aql bilan tugallanadi. Ko'pincha, deydi G'azzoliy, hissiyotlarimiz natijasi o'laroq, biz his qilgan narsani aqlimiz yo'qqa chiqarishi mumkin. Masalan, biz soyaga qaraymiz. Soya turganini ko'ramiz, bir ozdan keyin biz o'zimizni soyaga ergashib harakat qilyapti deb o'ylaymiz. Yoki uzoqdagi jismga masalan, yulduzlarga qaraymiz. Ular bizga tanganing hajmidan kichik bo'lib tuyuladi va lekin ular yerdan ham katta ekanligini anglab yetamiz [6].

Aql yurgizishdan tashqari Qur'onda "aql egalari" alohida ta'kidlanadi va bu "Ulilalbab", "Ulilalsor" va bir marta "Ulinnuha" ismlari bilan ishlatiladi. Xilma-xil so'zlarda ishlatilgan ushbu iboralar "aql, farosat egalari" kabi ma'nolarni beradi. Masalan: "Osmonlar va Yerning yaratilishida, tun va kunning o'rin almashib turishida aql egalari uchun alomatlar border" [7].

Qur'oni karimda aql ma'nosida kelgan "lubb" kalimasining biz tilga olayotgan "aql"dan farqi xuddi ko'zning nuri yoki bodomning mag'zi ichida giyog'I kabi aqlning ham yog'I hisoblanadi [8]. "... Bundan faqat aql (lubb) egalorigina eslatma olulur" kabi oyatlar orqali Alloh Qur'oni karimning ko'p o'rinlarida lub begalarini maqtaydi.

Qur'oni karimda aql bilan birgalikda tafakkur oyatlariga ham muhim o'rin ajratilgan. Tafakkur so'zi bunda har qanday bir masala haqida o'ylash, zehn yuritish, chuqur fikr qilish va masalaning shuuriga etish kabi ma'nolarni anglatadi va asosan "tafakkara" va "tadabbara" fe'llari bilan keladi.

Islom mutafakkirlarining fikriga ko'ra, tafakkur insondagi maxsus bir xususiyatdir. Inson tafakkuri bilan boshqa borliqlardan ajralib turadi va ustun bo'ladi. Lekin yana shuni aytish lozimki, islom faylasuflariga ko'ra, qalbdagi tasavvur qilish mumkin bo'lgan narsalar haqidagina tafakkur qilish mumkin. Shuning uchun, Allohning yaratganlari haqidagina tafakkur qilinadi, Allohning zoti haqida tafakkur qilinmaydi, chunki Allohning surati vasf qilinmaydi va shakli hayol qilinmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa shuki, ilm bir joy, bir millatga xos emas. Atrofga nazar solsak, ilm butun olamga tarqalganini ko'ramiz. Musulmon kishikimdan va qayerdan bo'lmasin ilm olishi lozim. Bu borada Rasululloh alayhissalom shunday deganlar: "Ilm mo'minning yo'qotgan narsasi, uni qayerda topsa, unga haqlidir". Ilm olish va berish bu Islom ruhidir. Ilm shu ikki narsa bilan boqiydir. Islom nazarida odam yo ilm oluvchi, yo ilm beruvchi bo'ladi. Ilm oluvchi ham, ilm beruvchi ham yaxshilikda barobardir.

ADABIYOTLAR

1. Imom Ahmad ibn Qudoma Maqsudiy. Minhojulqosidin muxtasari: Saodat izlovchilarga qo'llanma. Tarj: Abdulhamid Muhammad Tursun. – Toshkent: Movarounnahr, 2014. –B. 15.
2. Movardiy Abul Hasan. Dunyo va din odobi. –Toshkent: HILOL-NASHR, 2017. –B. 12-13.
3. Umarov M., Bokiyev S. Nur va tafakkur. -T.: Biznesprint, 2005. B. 9.
4. Abu Homid G'azzoliy. Kimyo saodat. Rux haqiqati. 1- kitob / Nashrga tayyorlovchilar: M.M.Andijoniy, A.U. Toshkandiy. -T.: Adolat, 2005. - B. 44.
5. Qur'oni karim, 40:67.
6. Majed Faxriy. Tarix al-falsafat-al islamiya. -Bayrut: Jami'at al-amrikiya, 1974. –B. 301.
7. Qur'oni karim, 3:190.
8. Al-Hakim at-Termiziy. Nodir masalalar / Muqaddima, tarjima na izohlar muallifi: Usmonov Ibrohimjon Sobirjon o'g'li. -T.: Movarounnahr, 2007. - B. 82-83.